

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA SAYILAR: ANLAMSAI BİR YAKLAŞIM*

Arda KARADAVUT**

Öz: Bu makalede sayı sözcükleri eski Türk yazıtlarından seçilen örneklerle sözcükte anlam temelli incelendi. Çalışma sonunda yazıtlarda tanıklanan sayı sözcüklerinin sadece temel anlamıyla görülmeyeceği, sembolik ve metaforik kullanımlarının da olduğu tespit edildi. Sayı sözcüklerinin bu kullanımlarıyla birlikte yazıtların edebî değerinin başka bir açıdan gösterilmesi amaçlandı.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, eski Türk yazıtları, sayılar, anlambilim.

Numbers in Old Turkic Inscriptions: A Semantic Approach

Abstract: In this article, the number words were analyzed on the basis of meaning in the word with examples selected from the old Turkic inscriptions. At the end of the study, it was determined that the number words witnessed from the inscriptions were not only seen in their basic meaning, but also had symbolic and metaphorical uses. With these uses of number words, it was aimed to show the literary value of the inscriptions from another perspective..

Keywords: Old Turkic, old Turkic inscriptions, numbers, semantics.

Giriş

Antik Yunan düşünürü Sokrates ile başlayan anlam incelemeleri bugüne kadar pek çok farklı disiplinin araştırma konusu olmuştur. Dilbilimsel açıdan anlam incelemelerinin ise XIX. yüzyılın sonlarında anlambilimin Batı literatüründeki adı olan *sémantique* terimini ortaya atan Michel Bréal ile başladığı kabul edilir.

Anlambilim çalışmaları XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar sözcüğün anlamı üzerinde yoğunlaşmış, Chomsky ve takipçilerinin 1963'ten itibaren yaptığı çalışmalarla birlikte tümcenin anlamı da incelenmeye başlanmıştır. Günümüzde de anlambilim çalışmaları bu iki ana koldan devam etmektedir. Bu çalışmada eski Türk yazıtlarındaki sayı sözcükleri inceleneceğinden sadece sözcük anlambilim üzerinde durulmuştur.

Aksan, sözcüğe dayalı anlam tanımını şu şekilde yapar: “Dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram.” (2006: 48).

Bir sözcüğün anlamı değişik bağlamlar içinde farklı farklı kavramları yansıtsa da söz konusu sözcük “sözlük anlamı” denilebilecek tek bir anlama sahiptir. Literatürde *temel anlam* terimiyle karşılanan bu sözlük anlamı dışında sözcükler, çeşitli yollarla pek çok yan anlam kazanırlar. Anlambilimde *çokanlamlılık* terimiyle ifade edilen bu durum kimi araştırmacılara göre dilin temel niteliklerinden birini sergiler. Aksan, bu

* Bu çalışma tarafımca Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde hazırlanan *Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi. Zonguldak / TÜRKİYE. E-posta: ardakaradavutt@gmail.com ORCID ID: 0000- 0001- 9059- 0873.

niteliğin insanoğlunun kavramları kimi zaman daha etkili, daha somut, daha kolay, biçimde dile getirebilmek için aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklandığını, zaman zaman da benzetmeli, nükteli anlatım eğiliminin bu durumu sağladığını belirtir (2006: 58).

Sözcüklerin yeni anlam kazanması organ adları, vücut bölümleri, çok kullanılan eylemler olmak üzere insana ait özelliklerin doğadaki nesnelere, doğadaki nesnelere de insanlara aktarılması yoluyla gerçekleşir. Her dilde yan anlamlar genellikle dört şekilde göstergelere bağlanır.

1. Somuta yeni somut anlamlar eklenerek
2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenerek
3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenerek
4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenerek (Aksan, 2006: 60).

Sayı Sözcükleri ve Anlam İlişkisi

Sayı sözcükleri sözcükte anlam açısından incelendiğinde sayı adlarının sadece nicelik ifade eden sözcükler olmadığı görülmektedir. İnsanoğlu, sayılara temel anlamları dışında pek çok metaforik ve sembolik anlamlar yüklemiştir. Sayı adlarına yüklenen bu metaforik ve sembolik anlamların geçmişi ilk kuşaklara kadar uzanmaktadır. Güneş ve ayda belirli aralıklarla görülen değişimler ve bunların sonucunda ortaya çıkan birtakım doğa olayları ilk insanların yaşamlarını bu maddi düzene göre ayarlamalarına yol açmıştır. Bu düzen içerisinde bazı sayılar bereketli, uğurlu ve kutlu görülürken bazı sayılar da uğursuz, kutsuz ve lanetli görülmüştür. Schimmel, ilk insanların sayılara olan bakışını şöyle ifade eder:

“Muhteşem doğa kitabının insan yaşamını ölçmeye yarımış işaretleri olan güneş ve ay, her zaman insanların, sayıların çok özel olduğunu hissetmelerine yol açmıştır. Yalnızca mekân ve zamanı soyut formüllerle sınırlayıp belirlememişler, aynı zamanda yıldızlar ve diğer doğal görüngülerle kurulan gizemli ilişkiler sisteminin de bir parçası olmuşlardır. İlk kuşaklar genellikle bu görüngüyü ruhlarla, tanrılarla ya da cinlerle bağlantı olarak ya da onların temsilcisi olarak düşünmüşlerdir. Bir sayıyı ve içindeki güçleri bilmek, ölümlülerin bu gücü, uygun ruhların yardımını sağlamak, büyücülük yapmak ya belirli formülleri saptanmış sayıda yineleyerek dualarını daha etkili kılmak için kullanmalarını mümkün kılmıştır. Sayıların gizli anlamının bilgisi hem folklorda hem de ciddi edebiyatta yansır; bu bilgi göksel kürelerin armonisini gösterdiği düşünülen müzikte olduğu gibi ortaçağ mimarisinde de görülebilir.” (1998: 8).

İlk kuşakların sayılara yükledikleri bu gizli anlamlar beraberinde sayı sembolizmi ve sayı mistisizmini getirmiş ve bu alan edebiyatta, mimaride, müzikte, dinî inanç ve uygulamalarda kendisini hissettirmiştir. Sayı sembolizminde genel kabul sayıların nicel anlamlarının yanı sıra ezoterik, sembolik, felsefî ve metafiziksel anlamlarının olduğudur. Sayı sembolizmi literatürde farklı farklı adlarla anılsa da genel olarak *numerology* “sayı bilimi” şeklinde ifade edilmektedir. Sayı sembolizminin temelleri milattan önce VI. yüzyılda Pisagor ve takipçileri tarafından atılmıştır.

Schimmel, Pisagor’un müzik aletlerinin tel uzunluklarına karşılık gelen müzik skalalarının oranını keşfettiğini ve bu oranın 1:2, 2:3, 3:4 olduğunu söyler. Pisagor ve takipçileri bu keşiften sonra ilk dört tam sayıyı mükemmel sayılar olarak tanımlamışlardır (1998: 21).

Pisagor, müzik aletlerindeki bu uyumu görünce doğadaki her olgunun sayılarla ifade edilebileceği fikrini benimser. Pisagor ve takipçileri için sayılar soyut

matematiksel kavramlar değil, dünyadaki her şeyde ontolojik olarak var olan varlıklardır.

Pisagor ve takipçilerin ortaya koyduğu bu felsefe kendilerinden sonra gelen pek çok düşünür tarafından eleştirilse de bir o kadar da destek bulmuştur. Sayılara yüklenen bu sembolik anlamların gelişmesinde dinlerin de büyük etkisi olmuştur. Kutsal kitaplarda sayıların birçok yerde geçmesi insanoğlunun sayı sözcüklerine daha fazla önem vermesine yol açmıştır. İnanç ve uygulamalardaki sayısal ifadeler zamanla günlük yaşamın her alanına sirayet etmiş, dolayısıyla bazı sayıların nicel değerlerinin dışında kutsiyet ve sembolik değer kazanmasına neden olmuştur.

Aşağıda eski Türk yazıtlarından seçilen örneklerle sayı sözcükleri sözcükte anlam temelli yaklaşımla incelenmiştir.

Eski Türk Yazıtlarındaki Sayı Sözcükleri ve Anlam İlişkisi

Bir

Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüziye başıya bir t[egmedi] “Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular. Yüzüne (ve) başına biri (bile) değmedi.” (KT/D33)

Orhun yazıtları, metindilbilimsel yapısı itibarıyla pek çok eksiltili cümlelerin bulunduğu metinlerdir. Bu yapıdaki cümlelerin olmasındaki temel neden yazıtların taşlara kazınmış olmasındandır. Yazma işlemi oldukça zor ve yazılan alan sınırlıdır. Ayrıca edebi tür itibarıyla söylev niteliği taşıyan yazıtlarda kimi satırlarda okuyucunun çözümleyebilmesi ve ders çıkarabilmesi için metin yapısında eksiltili cümlelerin bulunması bu edebi türün doğal özelliklerinden biridir. Leyla Uzun, Orhun yazıtlarındaki eksiltili cümle yapılarını özne eksikliği, nesne eksikliği, tamlayan eksikliği ve tümleç eksikliği olmak üzere dörde ayırmıştır (1995: 92).

Buna göre yukarıdaki cümlede özne eksiltili bir cümle söz konusudur. Cümlede Köl Tigin’in zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurulduğu fakat bu oklardan hiçbirinin yüzüne ve başına isabet etmediği anlatılırken *bir tegmedi* şeklinde bir eksiltili yapı görülmektedir. Burada ok sözcüğü cümlenin öznesidir ve yazılmamıştır. Cümledeki *bir* sayısı temel anlamda kullanılmakla beraber özne işlevinde kullanılarak eksiltili anlatımın bir aracı konumundadır.

İki

İnim köl tegin birle iki şad birle ölü yitü kazgantım. “Kardeşim Köl Tigin ile ve iki şad ile öle yite kazandım.” (KT/D27)

İki şad ulayı iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tep sakıntım “İki şad ve diğer kardeşlerim, çocuklarım, beylerim, halkım (hepsinin) gözü kaşı yaşlı olacak diye düşündüm.” (KT/K11)

Clauson, *şad* sözcüğünün İran kökenli olduğunu fakat İranî dillerin hangi lehçesinden geldiğinin bilinmediğini kaydeder. Sözcüğün anlamını ise “kağanın oğlu ya da kardeşi tarafından kullanılan bir unvan” olarak açıklar (1972: 866). Şirin, *şad* sözcüğünün tanımını şu şekilde yapar. “Yabgu ile birlikte kağandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kağanın erkek kardeşine veya oğluna ihsan ettiği bir unvan.” (2016: 371). Araştırmacılar *şad* sözcüğünün kökeni konusunda ortak bir görüşe varamasalar da Köktürk devlet teşkilatında *kağan* ve *yabgudan* sonra gelen ve kağanlık soyundan kişilere verilen bir unvan olduğu konusunda hemfikirdirler.

Yazıtlarda açıkça ifade edilmektedir ki amcası Kapgan Kağan tahta iken Tarduşların üzerine şad olarak atanan Bilge Kağan amcasının ölümüyle tahta çıkmış, kardeşi Köl Tigin’i de ordunun başına getirmiştir. Bilge Kağan tahta çıktıktan sonra doğunun ve batının şadlarının kim olduğu konusunda ise net bir bilgi yoktur. Yazıtlarda

geçmese de Çin kaynakları İltiş Kağan'ın Bilge Kağan ve Köl Tigin dışında başka erkek çocuklarının olduğunu kaydetmiştir.

Togan, Eski T'ang Tarihi adlı kitabında bu durumla ilgili şunları kaydeder:

“Tengri Kağan'ın iki amcası vardı; onlar, orduyu kendi aralarında üleşmişlerdi. Doğuda olana Sol Şad, batıda olana Sağ Şad deniliyordu; en seçkin süvariler de bu iki şad arasında paylaşılmıştı.” (2006: 61).

Taşgıl da aynı kaynağı şu şekilde çevirir:

“Tengli'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin unvanı Sol Şad, batıdakinin unvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu.” (2004b: 74).

Görüldüğü üzere Çin kaynaklarında Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın iki amcasının olduğundan bahsedilmektedir. Tengri Kağan tahtta iken doğunun ve batının üzerine şad olarak atanan bu iki kişi kuvvetle muhtemel Bilge Kağan'ın tahtta olduğu sırada da şadlık görevlerinde bulunmuştur. Köl Tigin yazıtından alınan yukarıdaki cümlelerin ikincisinde geçen *eki şad ulayu iniygünüm oğlanım* ifadesi bu durumu güçlendirmektedir. Buna göre Bilge'nin Köl Tigin dışında en az dört kardeşi daha vardır. Bu kardeşlerden ikisi ise şadlık makamında bulunmaktadır. Dolayısıyla *iki* sayısı burada temel anlamıyla kullanılmıştır.

Üç

It yilka üç karluk yablak sakınp teze bardı kırıya on okka kirti anta içikdi “Köpek yılında Üç Karluk düşman olup kaçtı. Kuzeye On Ok'a gidip tabi oldu.” (Ta/G3)

Karluklar, Türklerin tarihi açısından önemli Türk boylarından biridir. Çin yıllıklarında Karlukların adının geçtiği ilk bölge Altay Dağlarının güney etekleridir. VII. yüzyılda Köktürklerin bir kolu olarak gösterilen Karluklar, o dönemde kendi içinde üç kabileye ayrılır. Bunlar *Mou-ts'e* “Mou-luo”, *Ch'ih-ssu* “P'o-fu” ve *T'a-shih-li* “Ta-şi-li” kabileleridir. (Taşgıl, 2004a: 63).

VII. yüzyılda Köktürlere bağlı olan Karluklar bu yüzyılın ortalarında Köktürlere isyan etmiş ve Tang Hanedanlığına bağlanmıştır. VIII. yüzyılda Köktürklerin kurduğu ikinci Türk Kağanlığının yıkılmasında Uygurlar ve Basmlılarla birlikte Karlukların rolü çok büyüktür. Bu üç boy birleşerek Köktürklere yıkılmış ve yerine Uygurların hâkim unsur olduğu Ötügen Uygur Kağanlığı kurulmuştur. Uygur yazıtlarından anlaşıldığına göre Karluklar, devletin yöneticilerinin Uygur olmasını hazmedememiş ve Uygurlara isyan etmiştir. Yukarıda Taryat yazıtından alınan cümlede bu durum bizzat Uygur Kağanı Moyun Çor tarafından anlatılmıştır.

Üç Karluk boy adındaki üç sayısı Karlukların kendi içinde üç kabileye ayrılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla *üç* sayısı bu boy adında temel anlamda kullanılmıştır.

Kömür tagda yar ügüzde üç tuğluk türük bodunka anta yetinç ay tört yegirmike “Kömür Dağı'nda Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk halkıyla orada yedinci ayın on dördünde...” (Ta/D7)

Uygurlara ait Taryat yazıtının doğu yüzünde geçen *üç tuğluk türük* boyunu F Hirth, Çin kaynaklarında geçen *M'u ma t'u küe* ifadesiyle eş tutar ve anlamının “tahta atlı Türkler” olduğunu söyler. Hirth ayrıca *üç tuğluk türük* boyunun şu kabilelerden oluştuğunu belirtir: *T'upo* “Dubo”, *M'i-lie-k'o* “Miliege” ve *O-chih* “Ezhi” (Aydın, 2018b: 190).

Saadettin Gömeç, bu Türk boyunun Çinliler tarafından *tahta atlı Türkler* olarak adlandırılmasının sebebi olarak bu boya mensup kişilerin buzda hızlı ilerleyebilmek için ayaklarının altına yaptığı tahtadan kızakların olabileceğini ve Çinlilerin bu

kızakları ata benzettikleri için kaynaklarında bu boyu *tahta atlı Türkler* olarak kaydettiğini düşünür (2017: 85). Uygurların bu boyu neden üç tuğlu olarak kaydettiklerine dair tarihi kayıt olmasa da boyu oluşturan üç kabilenin de kendine ait bir tuğu olmalıdır. Dolayısıyla *üç* sayısı bu boy adında temel anlamda kullanılmıştır.

Tört

Tört buluş kop yagı ermiş. Sü sülepen tört buluşdaki bodunug kop almış kop baz kılmış “Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş.” (KT/D2)

Tört buluşdaki bodunug étim yaratdım “Dört taraftaki halkı düzenledim, örgütledim.” (BK/K9)

Tört buluşka tıkdı <...> üç kata tegzinti “Dört tarafa dikti. Üç kez (her yeri) dolaştı.” (E31/3-4)

Yazıtlarda tanıklanan *tört buluş* ifadesinden açıkça anlaşılmaktadır ki eski Türkler, dört ana yönün olduğunu keşfetmiştir. Ögel, Türk devlet teşkilatının iki temel prensipten oluştuğunu, bu iki temel prensibin de zaman ve mekân olduğunu ifade eder. Ögel’e göre dört yön ve gök, Türk devletinin mekânını meydana getirir. Bunun kaynağı ise eski Türk dinidir (2003: 277). Dolayısıyla dört yön eski Türklerde kutsaldır denilebilir.

Sayı sembolizmi açısından değerlendirildiğinde dört yön pek çok kavimde çeşitli sembollerle anlatılmış ve dünya birçok kavim tarafından dikdörtgen bir şekil olarak düşünülmüştür. Dört yönün sembolize edilmesine örnek olarak Hristiyanlardaki haçın dört köşeli olması veya Budizmdeki dört yönün her birinin koruyucu Buda’sının olması gösterilebilir.

Yukarıdaki cümleler incelendiğinde Türkçedeki dört bucak deyiminin daha Köktürkçe döneminde kalıplaştığı görülmektedir. Bilge Kağan etrafındaki düşmanların varlığını *dört bucak* metaforunu kullanarak dile getirmiş ve devletin içinde bulunduğu zor durumu bu şekilde ifade etmiştir. Uybat II yazıtından alınan üçüncü örnekte ise dört yönün kutsallığı göze çarpmaktadır. Yazıtın ikinci satırında dört yönü simgeleyen bir nesnenin mezarın etrafına dikildiği ve mezarın çevresinde üç kere dolaşıldığı aktarılmaktadır.

Sonuç olarak *tört buluş* ifadesi bu dünya için kullanılan metaforlu bir ifadedir, somutlaştırma örneğidir. Dolayısıyla *tört* sayısı bu ifadede metaforik anlamda kullanılmıştır.

Altı

Esiz elim e kunçuyum a oğlanım a bodunum a esizim e altmış yaşım da atım el tугan totok ben teğri elimke elçisi ertim altı bag bodunta beg[i] ertim “Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşım da, adım El Togan Totok’tur. Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun beyi idim.” (E1/1-2)

Altı bag bodun, Töles boylarından olan Uygurların, Bayırkuların, Edizlerin, Togruların, Buguların ve Apa İsilerin Töleslerden ayrılarak meydana getirdiği bir boy federasyonu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gömeç, Batı Köktürkleri kağanı Şulo Kağan’ın Töleslerin kendisine yapacakları menfi bir hareketten çekinip birkaç Töles oymak beyini öldürtmesiyle yukarıda sayılan Töles boylarının *altı bag bodun* adında yeni bir ittifak kurmalarına yol açtığını söyler (2016: 7). Dolayısıyla bu boy adındaki *altı* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

Yeti

Küli çor yedi yaşına eygir ölürti tokuz yaşına azılgı tojuz ölürti “Küli Çor yedi yaşında kara at öldürdü. Dokuz yaşında azılı (vahşi) domuz öldürdü.” (KÇ/D6)

Şamanizm inancına dayalı Türk kozmogonisin en kutsal sayısı dokuzdur fakat zaman içerisinde Mezopotamya topluluklarıyla girilen ilişkiler sonucunda yedi sayısı da Türk kozmogonisinde önemli bir sayı olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki sayı, sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde birlikte kullanılmış ve her iki sayı da sembolik bir değer kazanmıştır. Roux, bu duruma örnek olarak Altay yaratılış destanlarındaki Tanrı Ülgen’in *yedi* oğlunun ve *dokuz* kızının olmasıyla, Çin yıllıklarında Köktürklerin her senenin yedinci ayının yedinci gününde atalarına kurban sunduğu bilgisinin kayıtlı olmasını gösterir (2011: 88). Köktürkler döneminden itibaren Altay şamanizmindeki dokuz katlı gök tasvirinin yerini yedi katlı gök tasviri almıştır. Batı Köktürk kağanının Bizans imparatoruna yazdığı mektupta kendini *yedi iklimin hükümdarı* şeklinde tanıtmaya bu tasvirin örneklerinden biridir. Bahaeddin Ögel, yedi sayısının Türk kozmogonisinde bu kadar önem kazanmasını Batı Türklerinin İrani kültürler ve dinlerle olan ilişkilerine bağlar (2003: 428).

Küli Çor yazıtından alınan yukarıdaki cümlede Küli Çor’un yedi yaşında kara at, dokuz yaşında da vahşi bir domuzu öldürdüğü kayıtlıdır. Yedi yaşındaki bir çocuğun vahşi bir atı öldüremeyeceği düşünüldüğünde buradaki *yedi* ve *dokuz* sayılarının sembolik anlam ifade ettiği söylenebilir.

Sekiz

Tört adak<lıg> yılkm sekiz adaklıg barımum bujum yok erdim “Dört ayaklı hayvanlarım, sekiz ayaklı malım mülküm (pek çoktu) (Hiçbir) derdim yoktu.” (E10/11)

Sekiz adaklıg barımıg için yılki tüketi bardım a anta bökmedim e yita ürüñümüg e karamıg a azdım a “Sekiz ayaklı malım mülküm için at sürüm tükeninceye kadar gittim.” (E11/3)

Sekiz adaklıg barımum bağşım a tirig bökmedim “Sekiz ayaklı malıma bağşıma? yaşarken doymadım.” (E42/6)

Yeniş yazıtlarından Elegest I, Bay Bulun I ve Begre yazıtında geçen *sekiz adaklıg barım* ifadesinin nasıl yorumlanacağı konusunda şimdiye kadar birkaç varsayım ileri sürülmüştür.

S. E. Malov, Kazakların bir atasözünde *tok at sekiz ayaklıdır* demesini göz önünde tutarak, Begre yazıtına ilişkin yaptığı açıklamada bu yazıttaki *sekiz adaklıg barım* ifadesini “tok hayvan” olarak çevirmiştir (Mori, 1987: 349).

H. N. Orkun, Begre yazıtına ilişkin yaptığı açıklamada *sekiz ayak* ifadesinin hayvanla birlikte arabayı da kastettiğini, dolayısıyla bunun bir at arabası şeklinde düşünülmesi gerektiğini söyler (2011: 74).

Brockelmann ise sözkonusu arabanın cenazeyi mezarlığa götüren at arabası olduğunu ifade eder (Mori, 1987: 349). Clauson da Elegest yazıtındaki *sekiz adaklıg barım* ifadesini *sekiz ayaklı mal* şeklinde çevirir ve açıklamasında “belirsiz, muhtemeldir ki arabalar veya çadırlar” açıklamasını yapar (1972: 366).

Masao Mori, *sekiz adaklıg barım* üzerine yazdığı makalede öncelikle *barım* sözcüğü üzerinde durur. Mori, yazıtlardaki *yılki barım*, *agı barım* ikilemelerini ve Radloff’un derlemesinde Kazakların ata, *mal* demelerini kanıt göstererek *barım* sözcüğünün bu ifadede “at” anlamında olduğunu belirtir (1987: 351).

Sekiz ayaklı at ifadesinin Türklerin eski dini Şamanizmle ilgili olabileceğini belirten Mori, Şamanizmde sekiz ayaklı atın cenaze hayvanı ve şaman ruhunun rehberi olarak önemli rol oynadığını belirtir (1987: 351).

Eliade'a göre de sekiz ayaklı at tipik bir şamanlık atıdır ve İskandinavya'dan Güney Sibirya'ya kadar uzanan coğrafyada şamanların esrime ayininde görülmektedir (1999: 417). Eliade, sekiz ayaklı at motifine Buryatlardan bir örnek verir:

"Buryat söylencesine göre, bir genç kadın ikinci koca olarak bir şamanın "atasal ruhunu" alır ve bu mistik evliliğin sonucu olarak harasındaki kısıraklardan biri sekiz bacaklı bir tay doğurur. "Dünyevi" kocası bunun dört bacağını keser. Kadın yakınır: "Yazık! O benim üstüne binip bir şaman gibi gezdiğim atçağızımdı!" Ve uçup gider, başka bir köye yerleşir. Daha sonra da Buryatların koruyucu ruhlarından biri olur." (1999: 510).

Hem Eliade hem de Mori'nin aktardıklarından sekiz ayaklı at motifinin Şamanizmin önemli motiflerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Yenisey yazıtlarında ölen kişinin kendine ağıt yakmasını şamanın transa geçme esnasında söylediği sözlerle karşılaştıran Mori, eski Türklerin olasılıkla ölünün sözlerini, şamana kendi ağzından söylettikleri bir geleneğin olduğunu düşünür (1987: 354). Bu varsayımın kabul edildiği takdirde Yenisey yazıtlarında görülen *sekiz adaklıg barım* ifadesinin şöyle açıklanabileceğini söyler:

"Yenisey yazıtlarında "sekiz ayaklı at"ın ölünün hayatta iken sahip olduğu çok sayıda mallarla birlikte gözükmeye olasılıkla "tipik olarak şamanistik" at olan "sekiz ayaklı at"ı şamanın ölünün mallarından söz ederken kendi söylediklerinin kalıntısının olduğu gibi muhafaza edilmesi dolayısıyla "sekiz ayaklı at"ın adeta ölenin malları gibi görülmesinden kaynaklanmaktadır diyebiliriz." (1987: 355).

Sonuç olarak Yenisey yazıtlarında görülen *sekiz adaklıg barım* ifadesi Şamanizmde ait bir motiftir. Dolayısıyla *sekiz* sayısı burada sembolik anlamda kullanılmıştır.

Tokuz

Bêrgerü tokuz ersinke tegi süledim töpötkë kiçig tegmedim "Güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı." (KT/G3)

Yazıtlar üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından *Tokuz Ersin* yer adıyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kafesoğlu'na göre *Tokuz Ersin*, Doğu Türkistan'da bulunan ve günümüzdeki adı *Karasar* olan kenttir (Aydın, 2018a: 80). Şirin de *Tokuz Ersin*'in günümüzdeki Karasar şehri olduğunu belirtir ve Köktürkler döneminde o bölgede Toharları yaşadığını söyler (2015: 78). *Tokuz Ersin* yer adındaki *Ersin* sözcüğünün anlamı tam olarak bilinmemekle birlikte *dokuz* sayısının burada temel anlamıyla kullanıldığı düşünülebilir.

Tokuz oguz begleri bodunu bu sabımın edgütü eşid katıgdı tıñla "Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin." (KT/G2)

Tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teñri yer bulgakın üçün yağı boltı "Dokuz Oğuz halkı kendi halkı idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular." (KT/K4)

Orhun yazıtlarında adı en çok geçen boy adı olarak Dokuz Oğuzlar dikkat çekmektedir. Bugüne kadar birçok araştırmacı bu boy adı üzerinde çeşitli çalışmalar yapmıştır.

Pelliot'a göre Orhun yazıtlarındaki *oğuz* sözcüğü Eski Uygurcadaki *oğuş* gibi Çinlilerin *sing* (*xing*) "klan, boy" sözcüğüne karşılıktır. Hamilton, Pelliot'un bu görüşünü kabul eder ve *oğuş* sözcüğünün *ogur* "döl vermek, doğurmak" gibi bir kökten +ş fiilden isim yapma ekiyle türediğini, *oğul* sözcüğünün de aynı kökten geldiğini söyler (Hamilton, 1997: 188).

Hamilton, bazı araştırmacıların sözcüğün Köktürkçedeki biçimi olan *oguz'un* Eski Uygurcada z>ş değişmesi ile *oguş'a* dönüştüğü görüşünü kabul etmediğini söyler. Buna sebep olarak ş>z gibi bir değişimin Eski Türkçede çok istisnai durumlar

oluşturacağını, üstelik *oguz* ve *oguş* sözcüklerinin metinlerde yan yana karşımıza çıktığını belirtir ve *Tokuz Oguz* ifadesini şu şekilde açıklar (1997: 189).

“Başlangıçta “dokuz boy” yani *tokuz oguş*’tan oluşan bir konfederasyon vardı. Bu deyim bir süre sonra özel ad gibi algılanır olunca Türkçedeki genel uyumlulaştırma eğilimi ve yankılı sözcüklere düşkünlük işe karışarak başarısız bir yarım uyak izlenimi veren *Tokuz Oguş*’u tam uyaklı *Tokuz Oguz* ifadesine dönüştürmüş olmalıdır. Kısacası aynı ünlülere sahip olan *tokuz* ile *oguz* arasında Türkçedeki pek çok uyaklı sözcük çifti *ahsak buhsak* gibi uyum sağlayıcı bir benzeşme olayı meydana gelmiştir.” (1997: 189)

Hamilton, bu dokuz boyun Köktürklerin birinci dönemindeki anlaşmazlıkların Türkleri parçaladığı bir dönemde aralarında Yukarı Moğolistan’da bulunan *Uygurlar*, *Bokutlar*, *Tonralar*, *Bayirkular*, *Hunlar* ve *Sıkarların* da yer aldığı dokuz *Tiele* boyunun *tokuz oguş* adında yeni bir konfederasyon kurduklarını varsayar (1997: 200).

Tokuz Oguzlar üzerine yapılan son çalışma Ekrem’e aittir. Ekrem, *tokuz oguz* boy adındaki *tokuz* sayısının sembolik bir sayı olabileceğini dile getirir. Tie-le boylarının 11-15 arasında değiştiğini fakat Çinli araştırmacıların bu boylardan kendince doğru olan dokuz tanesini bu boy federasyonunun içine dâhil ettiğini belirtir. Ekrem, Çin kaynaklarında Köl Tigin yazıtında tanıklanan *altı çuw soğdak* boy adının da dokuz boy olarak yazıldığını ifade eder. Ekrem’e göre Çin kaynaklarında boy adlarının dokuz sayısı ile anılması çokluğu belirten bir çeşit genel ifadedir. Dokuz sayısının Türklerde Moğollarda ve Çinlilerde kutsal sayı olarak görülmesinden hareketle bu boyları ifade etmek için dokuz sayısı kullanılmıştır (2015: 219-220).

Sonuç olarak *tokuz oguz* boy adındaki *tokuz* sayısı Tie-le boylarının oluşturduğu bir konfederasyondur. Kaynakların Tie-le boylarının sayısı ile ilgili verdiği farklı bilgiler ve eski Türklerde dokuz sayısının kutlu oluşu bu boy adındaki *tokuz* sayısının sembolik anlamda kullanıldığını düşündürmektedir.

On

On ok bodun emgek körti “On ok halkı sıkıntı çekti” (KT/D19)

On ok süsi kalışız taşıkdı “On ok ordusu eksiksiz yola çıktı” (T1/K9)

It yıka üç karluk yablak sakınıp teze bardı kırıya on okka kirti anta içikdi “Köpek yılında Üç Karluk düşman olup kaçtı. Kuzeye On Ok’a gidip tabi oldu.” (Ta/G3)

Hem Köktürk hem de Uygur yazıtlarında adı geçen *on ok* boyunun kökeniyle ilgili Ahmet Taşağıl’ın aktardıkları önemlidir. Buna göre 634 yılında tahta oturan Batı Göktürk kağanı İşbara Kağan ülkesini on boya böler ve her boya birer ok verir. Bu on boyun beşine *Tuo-lu* kalan beşine ise *Nushihpi* adı verilir. Beş Tuo-lu Tokmak şehrinin doğusunda Nushihpiler ise batısında oturmaktadır. İşte bu bölünmeden ortaya çıkan boylara *on ok* denilmiştir (2004a: 119).

On ok boyunun aslı Batı Köktürklerin sınırlarında yaşayan ve yeni boy teşkilatlanmaları sonucu ortaya çıkan Türgişlere dayanır. Türgişlerle ilgili Çin kaynaklarının yanı sıra Tibet kaynakları da bilgi verir (Taşağıl, 2004a: 127).

Tarihi kaynakların aktardığı bilgilere göre *on ok* boy adındaki on sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

Anta kalmışu bodun on uygur tokuz oguz üze yüz yıl olorup... “Geri kalan halk (ile) On Uygur(lar), Dokuz Oğuz(lar)a yüz yıl hükmedip...” (ŞU/K3)

Uygur adının kökeni konusunda araştırmacıların çeşitli görüşleri vardır. Hamilton, Eski Türkçede “izlemek” anlamındaki *ud-* eyleminin yanı sıra “bağlanmak, bağlaşmak anlamında” bir *uy-* eyleminin de bulunduğunu ve bunun +*gur* fiilden isim yapma ekiyle türediğini söyler. Bu fikrini Eski Türkçede “müttefik” anlamına gelen *uya* ve “bağlamak, uymak” anlamındaki *uyur/uyar* sözcüğüyle destekler.

On Uygurların Tokuz Oguz konfederasyonunun içindeki on Uygur boyu olması gerektiğini söyleyen Hamilton bu on boyun adlarını da verir (1997: 219)

Hamilton'a göre bu on boy şunlardır: *Yaglakar, Hou-tou-ko, Hou/Kiu-Io-wou, Mo-ko-si-ki, A-wou-tchö, Kazar/Kasar, Hou-wou-sou, Yo-wou-ko, Hi-ye-wou ve Ngai-ye-wou*. Bu boy adlarını Tang Hanedanlığı yıllığından alan Hamilton, makalesinde Reşidüddin'in sıraladığı on Uygur boyunu da ayrıntılı bir şekilde inceler.

Çin kaynakları ve İslamî kaynaklar ışığında *On Uygur* boy adının on tane kabileden oluşan bir konfederasyon olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu boy adındaki *on* sayısı temel anlamıyla kullanılmıştır.

Otuz

Üç kurikan otuz tatar kitan tatabı bunca bodun kelipen sıgtamış yoglamış “Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kitan, Tatabı (ülkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.” (KT/D4)

Tatarların Türk mü yoksa Moğol mu olduğu konusu araştırmacıları uzun süre meşgul eden konulardan biridir. Barthold, Çin kaynaklarında *ta-ta* olarak geçen bu boyun Moğollara veya Moğol kabilelerinden birine ait olması gerektiğini ve Tatarların Türk boylarıyla bir ilgisinin olmadığını söyler (2010: 211). Clauson, Tatar adının kimi zaman Türkleri kimi zaman da Moğolları anlatmak üzere kullanıldığını dile getirir (1999: 96).

Orhun yazıtlarında Tatarların *Otuz Tatar* şeklinde anılması o dönemde Tatarların otuz kabileli bir konfederasyondan oluştuğunu akla getirmektedir. Dolayısıyla bu boy adındaki *otuz* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

Miñ

Miñ yıllık tümen künlük bitiğimin belgümin anta yası taşka yaratıdım “Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı orada hâkkettirdim.” (ŞU/D9)

Miñ yıl<ı>ık tümen künlük bitiğimin belgümin anta yası taşka yaratı<t>dım “Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı orada hâkkettirdim.” (Ta/B2)

Moyun Çor tarafından bizzat diktirilen Şine Usu yazıtında tanıklanan yukarıdaki cümlede Moyun Çor, yazıtının sonsuzluğunu, bengülüğünü anlatmak için “bin yıllık on bin günlük” ifadesini kullanmıştır. Eski Türkler, Toharcadan ödünçledikleri *tümen* sözcüğünü hem *on bin* sayısını ifade etmek hem de sayılamayacak kadar çok olanı ya da sonsuzluğu, sınırsızlığı belirtmek için kullanmışlardır. Aynı şekilde *miñ* sayısı da *miñ miñ* şeklinde ikileme yoluyla ya da yukarıdaki örnekte olduğu gibi *tümen* sözcüğüyle bir araya gelerek sayılamayacak kadar çok olanı anlatmak için kullanılmıştır. Şine Usu yazıtından yaklaşık altı yüz yıl sonra Budist Uygurların yaşadığı Turfan havzasında yazılan Uygur hukuk belgelerinde de *miñ yıl tümen kün* ifadesi tanıklanmıştır.

Bu yerke miñ yıl tümen künetegi alp taş sangun erklig bolzun “Bu yere bin yıl on bin güne kadar Alp Taş Senün sahip olsun.” (SUK/Sa01/10-11)

Bu dört sıçılık yer üze miñ yıl tümen künetegi kutluk taş erklig bolzun “Bu dört tarafı sınırlı toprağa bin yıl on bin gün Kutluk Taş sahip olsun.” (SUKSa2/12-13)

Sonuç olarak *miñ yıl tümen kün* ifadesi eski Türklerde sonsuzluğu betimlemek için kullanılan kalıp bir ifadedir. Dolayısıyla Uygur yazıtlarında tanıklanan *miñ* ve *tümen* sayıları sembolik anlamda kullanılmıştır.

Sonuç

İnsanlık, güneş ve ayda belirli aralıklarla meydana gelen düzenli değişiklikleri fark ettiğinden beri yaşamını bu değişikliklere göre düzenlemiş ve sayılarının önemini idrak etmiştir. Bunun sonucunda sayılara birtakım mistik ve sembolik anlamlar yüklemiştir.

Tarihi MÖ VI. asra Pisagor ve takipçilerinin ortaya koyduğu sayı doktrinine kadar giden sayı sembolizmi, semavî dinlerin kutsal kitaplarında geçen sayıların da etkisiyle tüm dünyaya yayılmış, zamanla edebiyatta, müzikte, mimaride, halk inanışlarında vs. kendisine yer bulmuştur.

Türklerin ilk yazılı belgeleri olan eski Türk yazıtlarında da sayı sözcükleri sadece temel anlamlarıyla kullanılmamış, bazı sayılar sembolik ve metaforik anlamlar taşımıştır. Sayılara yüklenen bu anlamlar dinî çevrelerin meydana getirdiği kültürel birikimle beraber bazen değişikliklere uğramış bazen de günümüze kadar gelmiştir.

Örneğin Tengrici Uygurlardan kalan Taryat yazıtında sonsuzluğu betimlemek için kullanılan *miñ yıllık tümen künlük* ifadesi Budist Turfan Uygurlarından kalma hukuk belgelerinde de aynı şekilde görülmektedir.

Yine bu kültürel devamlılığa örnek olarak *tört buluj* ifadesi verilebilir. Bu ifade, yazıtlar dönemi Türkçesinde dünya için kullanılmış metaforlu bir ifadedir. Aynı şekilde bugün Türkiye Türkçesinde de dünya için *dört bucak* mecazı kullanılmaktadır.

Eski Türk yazıtlarının içinde pek çok edebî sanat, atasözü, deyim ve veciz ifadenin bulunduğu daha önce yapılan çalışmalarda araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Bu çalışmada da yazıtlardaki sayı sözcüklerinin anlamsal çözümlemesiyle yazıtların edebî değerinin bir kez daha ortaya koyulduğu düşünülmektedir.

Kısaltmalar

- D: Doğu yüzü
- E1: Uyuk-Tarlak yazıtı
- E10: Elegest I yazıtı
- E11: Begre yazıtı
- E31: Uybat II yazıtı
- E42: Bay Bulun I yazıtı
- G: Güney yüzü
- K: Kuzey yüzü
- KÇ: Küli Çor yazıtı
- KT: Köl Tigin yazıtı
- ŞU: Şine Usu yazıtı
- T1: Tonyukuk yazıtı birinci taş
- Ta: Taryat yazıtı

Kaynakça

- Aksan, D. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2018a). *Taşa Kazınan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Aydın, E. (2018b). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Barthold, W. (2010). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. Çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Clauson, G. (1999). Türk, Moğol Tungus. Çev.: Eşref B. Özbilen, *TDA* 118, 81-96.
- Ekrem, E. (2015). Çin Kaynaklarına Göre Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*

- Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. Çev.: İsmet Berkan, Ankara: İmge Kitabevi.
- Gömeç, S. Y. (2016). Altı Bag Bodun Üzerine. *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Yıl: 39, Sayı: 458, 4-8.
- Mori, M. (1987). Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adaklıg Barım Üzerine. *Erdem Dergisi*, cilt: III, sayı: 8, 349-357.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. Çev.: Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Schimmel, A. (1998). *Sayıların Gizemi*. Çev.: Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tiğın Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Sözcükleri İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşagül, A. (2004a). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagül, A. (2004b). *Göktürkler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, İ., Kara, G, Baysal, C. (2006). *Eski T'ang Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzun, Subaşı, L. (1995). *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Osaka: Osaka University Press.

